

A *syncope* gyakorisága a császárkori latin nyelvben¹

Paulus Nóra

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

Scholarly works dealing with Vulgar Latin often mention the increasing frequency of *syncope* as a characteristic feature of Late Antique Latin phonology. However, as early as in 1984, József Herman observed that, based on the epigraphic material from the Imperial period, the widespread nature of this phenomenon in Late Antiquity is not clearly evident. Herman's observation was confirmed by Béla Adamik's study conducted in 2015, using the *Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age* (LLDB). Adamik's results showed that *syncope* was a productive linguistic phenomenon only in the Early Imperial period (1st–3rd centuries); in later centuries, according to the inscriptions, its occurrence declined. The substantial increase in the number of data entries recorded in the aforementioned database now makes it possible and desirable to conduct a more detailed spatial and temporal analysis of the productivity of *syncope* during the Imperial period, compared to previous studies.

Keywords: Vulgar Latin, phonology, *syncope*

Kulcsszavak: vulgáris latin, fonológia, *syncope*

1. Bevezetés

A szakirodalomban általánosan elfogadott megállapítás, hogy a *syncope* végigkíséri a latin nyelv történetét, időnként intenzívebb, máskor visszafogottabb hatást gyakorolva annak alakulására (vö. pl. Kiss 1971: 101; Väänänen 2006: 41–42; Loporcaro 2011: 61–63). Már a korai nyelvfejlődésben is szerepet játszott (pl. arch. lat. *iouestod* > **ioustod* > klassz. lat. *iusto*; vö. pl. Adamik 2009: 144), majd folyamatosan megfigyelhetjük jelenlétét a klasszikus római irodalom különböző stílusrétegeiben: bizonyos szavak mind teljes formában, mind syncopált alakban

¹ A jelen dolgozat a HORIZON-ERC-2022-ADG projekt 101098102 számú keretében készült, amelynek címe: *Digitális latin dialektológia (DiLaDi): A nyelvi változatosság nyomon követése az ókori és korai középkori források tükrében* (lásd: <http://lldb.elte.hu/>). A projektet az Európai Unió finanszírozza. Az itt kifejtett vélemények és álláspontok kizárólag a szerző(k) sajátjai, és nem feltétlenül tükrözik az Európai Unió vagy az Európai Kutatási Tanács Végrehajtó Ügynöksége álláspontját. Az Európai Unió és a támogatási hatóság nem vállal felelősséget értük.

használatosak voltak, akár egyazon szerző részéről is (pl. Cic. In Verr. II. 5. 18: *in vincla coniect* vs. Cic. Pro Cluent. 180. 12. *in vincula coniectus est*).

A vulgáris latin korszaknak is nevezett nyelvtörténeti időszakra (azaz a Kr. u. 3–4. századra, Adamik 2009: 26) vonatkozóan a szakirodalmi munkák gyakran említik a syncope egyre gyakoribb előfordulását jellegzetes hangtani változásként (Kiss 1971: 100; Tamás 1969: 52; Clackson – Horrocks 2007: 274).

Ez a megállapítás alapvetően a nyelvi rekonstrukció módszerével levont következtetés: kiindulópontja az a megfigyelés, hogy bizonyos szavak az újlatin nyelvek túlnyomó többségében syncopált formában élnek tovább (pl. lat. *viridis* > port., sp., ol., rom. *verde*, fr., prov. *vert*, log. szárd *birde*; Tamás 1969: 52). Ebből arra lehet következtetni, hogy a syncope elterjedt jelenség volt valamikor a klasszikus latin korszaknak nevezett időszak után, de még a latin nyelvterület dialektológiai tagoltságának felerősödése előtt.

A vulgáris latin időszakból két olyan forrástípussal rendelkezünk, amely alapját képezi a syncope alakulására vonatkozó kutatásoknak: az egyik az úgynevezett *Appendix Probi*, amely különböző szójegyzékek késő ókori gyűjteménye (Powell 2007: 695–700), a másik pedig a császárkorból ránk maradt epigráfiai anyag.

Az *Appendix Probi* jelentőségével a tanulmány végén részletesebben fogok foglalkozni, egyelőre legyen elég annyi, hogy a gyűjtemény leghíresebb (harmadik)² tétele egy 227 szóból álló hibajegyzék, amely a hibásnak és a normatívnak tekintett alakokat egyaránt tartalmazza. Ebben a listában igen sokféle helyesírási, fonológiai és morfológiai hibával találkozhatunk, és a helytelennek titulált alakok közül 23 szóban³ (10%) figyelhetjük meg a syncope előfordulását (pl. *viridis* non

² A jegyzékben található tételek számozása nem egységes a szakirodalomban. Az ortográfiai hibákat tartalmazó, számunkra is releváns lista – amelyre önmagában is hivatkoznak *Appendix Probi* néven – néhol az 5. (vö. Barwick 1919: 409), más szerzőknél a 3. (vö. Powell 2007: 695–700) tétel.

³ A korábbi szakirodalomban (pl. Väänänen 2006: 41) jellemzően több szóról történik említés, de miután Powell 2007-ben ellenőrizte a korábbi kiadások olvasatait, kiderült, hogy három esetben a syncope csupán kiadói konjektúra eredményeként került a szövegbe. (74. *orbis* non *urbs*: a korábbi kiadásokban *urbs* helyett *orbs* szerepel, ami syncopálódott alakot jelölne, a kéziratban szereplő *urbs* viszont arra utal, hogy bizonyos kontextusban a rossz szóválasztást javította a jegyzék összeállítója; 96. *nubes* pro *nubis*: a *nubis* alak utolsó két betűje nehezen olvasható, korábban valószínűleg nem vették észre az *i*-t, így a hibásnak jelölt alakot *nubs*-ként olvasták; 202. *constabilitus* non *constabilis*: a stigmatizált és a normatívnak tartott alak (valószínűleg másolási hiba folytán) megegyezik, a konjektúrát az indokolhatta, hogy a hibásként megjelölt alak tartalmazzon valamilyen eltérést a normatívhoz képest).

viridis, auris non oricla).⁴

A feliratos anyag alapján végzett kutatások viszont általában nem találják az újlatin nyelvek, illetve az *Appendix Probi* alapján feltételezett vulgáris latin folyamat nyomait, a feliratokon a syncope jelensége viszonylag ritka és területileg sem egységes.

2. A syncope előfordulásának gyakorisága a császárkori latin feliratokon

Először Herman József vette észre a császárkori epigráfiai anyagban a syncope gyakoriságát illető jelentős, ráadásul az újlatin fejlődéssel nem egyező regionális különbségeket. Herman ezzel kapcsolatban nem végzett kiterjedt statisztikai elemzést, a korábbi (jellemzően egy-egy területre koncentráló) szakirodalmi eredményeket néhány kisebb korpusz (pl. a milánói feliratok) adataival egészítette ki. Ennek alapján a következő megállapításokat tette: az 1–3. században a syncope gyakori jelenség volt Rómában, Venetia et Histria régióban, Dalmatiában és Panonniában, ugyanakkor mind a korai, mind a késő császárkorban ritka volt Észak-Itália nyugati részén, és ugyanez mondható el a keresztény időszakban Galliáról is (Herman 1990: 56–59).

Herman megállapításainak ellenőrzését, valamint a vizsgálat tér- és időbeli kiterjesztését végezte el Adamik Béla 2015-ben a *Császárkori Latin Feliratok Számítógépes Nyelvtörténeti Adatbázisa* (a továbbiakban: LLDB)⁵ segítségével, az adatbázis akkori feldolgozottságának megfelelően, egy nagyobb feliratkorpusz statisztikai elemzése révén. (Az LLDB célja a császárkori latin feliratokon található „nyelvi hibák”, azaz a klasszikus normanyelvhez mért eltérések gyűjtése és rendszerezése, amelynek köszönhetően statisztikailag releváns mennyiségű adatot biztosít a Herman József által megalkotott kvantitatív nyelvtörténeti-dialektológiai módszerrel végzett kutatásokhoz, illetve elemző moduljával technikailag megkönnyíti a módszer alkalmazását.⁶)

Adamik eredményei összeecsengtek Herman megfigyeléseivel, bár nem annyira dialektológiai szempontból, inkább a kronológiai eredményeket tekintve. Azt mutatták, hogy a syncope csak a kora császárkorban volt gyakran előforduló nyelvi jelenség, a későbbi évszázadokban a feliratok tanúsága szerint szinte mindenhol visszaszorult (Adamik 2015: 315).

A következőkben Adamik eredményeinek bemutatása mellett magam is elvégzem a syncope gyakoriságának statisztikai szempontú vizsgálatát, kihasználva az

⁴ 12 szóban a syncope az egyetlen eltérés a normatívnak jelzett alaktól (3., 4., 7., 8., 10., 11., 53., 111., 130., 142., 200., 201.), míg 11 esetben a szó több hibát is tartalmaz, amelyek között a syncope is szerepel (5., 6., 9., 35., 54., 83., 133., 167., 171., 172., 215).

⁵ <https://lldb.elte.hu/en/database/>

⁶ A Herman-módszerrel és az LLDB-vel kapcsolatban lásd Adamik (2012) és Papini (2022).

LLDB 2015-höz képest jóval fejlettebb, azaz részletesebb elemzést lehetővé tevő állapotát, illetve saját meglátásom szerint néhány ponton módosítva a keresési paramétereket.

2.1. Vizsgálati módszerek

2.1.1. Vizsgált területek és kronológia

Adamik tanulmányában az öt vizsgált provincia Aquitania, Belgica, Gallia Narbonensis, Venetia et Histria és Dalmatia volt, az elemzés tárgyát az 1–3. és a 4–7. századi anyag közötti összehasonlítás képezte.

Az adatbázis készhez közelítő állapotát kihasználva én nem egy-egy provinciát választottam ki a birodalom nagyobb régióiból, hanem a latin nyelvű feliratos kultúrával rendelkező összes területet bevontam a vizsgálatba. Ami a kronológiai paramétereket illeti, első körben az LLDB alapján végzett vizsgálatok esetében szokásos két nagyobb időszakot, a kora császárkort (1–3. sz.) és a keresztény korszakot (4–7. sz.) különítettem el, ám egy második vizsgálatban részletesen, századokra lebontva is megnéztem a syncope gyakoriságának alakulását.

2.1.2. Vizsgálatba bevont adatok

Adamik két különböző összehasonlításban elemezte a syncope adatoltságának relatív gyakoriságát: a feliratokon előforduló összes fonológiai hibához, illetve az $E \sim I$ és $O \sim U$ keverések számához viszonyítva. Mindkét elemzés a syncope-jelenségek arányának késő császárkori csökkenését mutatta, de a magánhangzó-tévesztésekkel való viszonylatban ez a csökkenés sokkal markánsabb volt. Adamik ezt a második összehasonlítást tartotta relevánsabbnak: „a szinkópatípusok gyakoriságát, s egyben produktivitását ugyanis reálisabban tudjuk megítélni, ha számarányukat ehhez a két valóban produktív és a vulgáris latin nyelvfejlődés szempontjából alapvető változás számarányaihoz viszonyítjuk” (Adamik 2015: 305). Az eredmények összefoglalását az 1. táblázat mutatja:

1. táblázat: A syncope gyakoriságának változása térben és időben
Adamik (2015: 315) szerint

	Aquitania		Belgica		Narbonensis		Venetia		Dalmatia	
syncope vs.	phon.	E~I O~U	phon.	E~I O~U	phon.	E~I O~U	phon.	E~I O~U	phon.	E~I O~U
korai	4%	45%	5%	53%	2%	29%	3%	36%	5%	45%
késői	4%	7%	0%	0%	1%	3%	2%	9%	2%	11%

Adamikkal ellentétben én az első verziót, az összes fonológiai eltéréshez viszonyított vizsgálatot tartom statisztikailag megbízhatóbbnak. Véleményem szerint félrevezető lehet egy adott nyelvi jelenség gyakoriságát egy-két másik jelenség

viszonylatában vizsgálni, hiszen mindkét folyamat fejlődésben van, nem tudhatjuk, hogy az eredmények a kettő közül melyiknek a változásait mutatják. A hangszintévesztésekről ráadásul tudjuk, hogy éppen az Adamik által vizsgált területeken váltak különösen gyakorivá a késő császárkorban (vö. pl. Adamik 2023). Így a magánhangzó-tévesztésekkel való összehasonlítás elsősorban a magánhangzórendszer kvalitatív átalakulásának progresszióját mutatja, nem annyira a syncope visszaszorulását. (Ugyanakkor, ha az összehasonlítást például az afrikai provinciák anyagán is elvégeznénk, ahol a magánhangzórendszer nem esett át kvalitatív átalakuláson (vö. pl. Adamik 2020), az eredmények félrevezetően a syncopált alakok gyakoriságát mutatnák.) Az, hogy a syncope előfordulásának gyakorisága nem növekedett olyan dinamikusán a késő császárkori Galliában, mint az ekkor robbanásszerűen beinduló hangszínváltozások, még nem jelenti feltétlenül a folyamat megrekedését.

Sokkal relevánsabbnak tartom tehát azt az összehasonlítást, amelyben minden fonológiai adat számításba lett véve, és amely azt mutatja meg, hogy a syncope adatoltsága a nyelvi alrendszer egészének változásait tekintve nő vagy csökken. Ez az összehasonlítás nem egy-egy folyamat hirtelen intenzívebbé válásáról, illetve a syncope gyakoriságának ehhez viszonyított alakulásáról árulkodik, hanem azt mutatja meg, hogy a vizsgált jelenség tartotta-e a lépést az általánosan egyre intenzívebbé váló hangtani változásokkal.

Ebből az elgondolásból kifolyólag én a syncope előfordulásának gyakoriságát kizárólag a vizsgált feliratokon található összes fonológiai hiba számához hasonlítom, kizárva a vizsgálatba bevont adatok közül azokat, amelyek valójában nem nyelvi, hanem már a vizsgált korszak elején is csak ortográfiai jelenségnek számító devianciákat rögzítenek.⁷

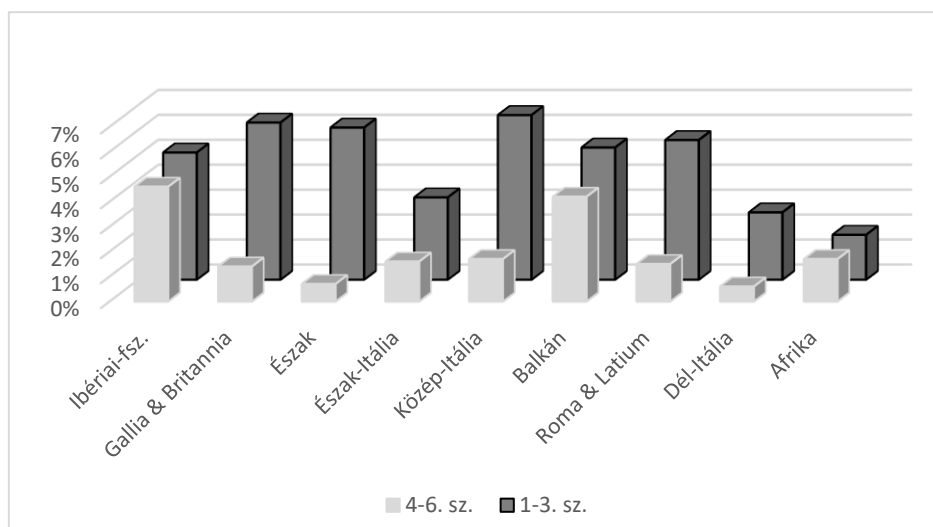
2.2. Eredmények

Mielőtt rátérnék az eredmények bemutatására, szeretnék néhány megjegyzést tenni a százalékos arányok alakulásának interpretációjával kapcsolatban. Mindezekelőtt fontos leszögezni, hogy Herman és Adamik kutatásaihoz hasonlóan ez a vizsgálat is teljes egészében kvantitatív, nélkülözi a kvalitatív megközelítést. Ez azt jelenti, hogy adatnak tekintek minden olyan szóalakot, amelyben a klasszikus latin irodalomban használt formához képest syncopét találunk, függetlenül attól, hogy az adott alak korábban nem adatolt, vagy már évszázadokkal korábbról is ismerjük. Egyetlen nagyon kirívó esettől eltekintve nem foglalkozom azzal sem, hogy egy adott területen vagy időszakban előforduló syncopált alakok hány syncopált formában létező lexéma létét tanúsítják.

⁷ áe > E, é > AE, é: > AE, ae > E, e > AE, e: > AE, y > I, i > Y, y > V, u > Y, c > Q / QV / CV, qu > CV kódok.

Nem gondolom, hogy ezek a vizsgálatok fölöslegesek lennének, viszont (a több mint ezer adat kvalitatív elemzésének nehézségein túl) több probléma is adódna a két módszer kombinálása kapcsán. Tudjuk ugyanis, hogy egy-egy syncopált alak előfordulása messze nem jelenti annak lexikalizálódását, teljes és összevont alakok akár sok évszázadon keresztül éltek egymás mellett. A feliratos anyag alapján pedig nincs lehetőségünk arra, hogy megragadjuk a folyamat végpontját, az összevont alak rögzülését. Tehát nem tudjuk kijelenteni egyetlen syncopált alakról sem, hogy az már korábban lexikalizálódott forma, és ebből következően nem nyújt releváns információt a syncope gyakoriságának alakulásáról az adott korszakban. A kvantitatív vizsgálathoz viszont egyértelműen meg kell határoznunk, hogy mit tekintünk adatnak, és mit nem.

Tehát úgy gondolom, a kvalitatív elemzés egy külön tanulmányt érdemelne, itt azonban meg kell elégednünk azzal a feltételezéssel, hogy ott és akkor találkozhatunk gyakrabban új szavak syncopált alakjaival, ahol és amikor összességében gyakoribb az összevont alakok megjelenése. Ezzel ellentétben azokon a területeken, illetve időszakokban, amelyekben a syncope (egyéb fonológiai eltérésekhez viszonyított) adatoltsága ritkább, valószínűleg inkább a már korábban is létező alakok használatát tapasztalhatjuk, kevesebb az új syncope által érintett szó, és a két alakban létező szavaknál a teljes (nem syncopált) formát részesítették előnyben: azaz a syncope kevésbé volt élő, nyelvformáló jelenség.

1. ábra: A syncope gyakoriságának időbeli változása – kora és késő császárkor

E rövid bevezető után bemutatom az Adamik által készített elemzés megismétlését, amelyet ugyanolyan kronológiai bontásban, de földrajzilag nagyobb területre

kiterjesztve végeztem el (1. ábra). Ez a vizsgálat egyértelműen igazolja a – fentebb bemutatott – korábbi kutatási eredményeket: a syncope alapvetően a kora császárkorban volt gyakori nyelvi jelenség. Viszont már ekkor is releváns dialektális eltéréseket tapasztalunk.⁸ Míg a legtöbb területen a syncopénak a feliratokon található összes hangtani hibához viszonyított aránya 5–7%, azaz átlagosan 14–20 fonológiai háttérű hiba között találunk egy syncopált alakban leírt szót, ez az arány Itália északi és déli részén, valamint az afrikai provinciákban jóval alacsonyabb, 2–3%: a félsziget említett részein nagyjából 30–40, Afrikában közel 60 fonológiai adatra jut egy syncope. (Nem szabad elfelejtenünk, hogy az összes fonológiai hibához viszonyítunk, tehát az 5–7 százalékos arány nem elhanyagolható.) A 4–7. században szinte mindenhol csökken a jelenség gyakorisága, bár ez a csökkenés az Ibériai- és a Balkán-félszigeten jóval mérsékeltebb, mint a többi régióban.

2.2.1. Dialektológiai részletek

2. táblázat: A syncope gyakorisága a fonológiai hibákhoz viszonyítva – kora és késő császárkor

1–3. sz.			4–7. sz.		
Baetica	5,2%	(19 / 362)	Baetica	9,7%	(14 / 144)
Lusitania	5,8%	(29 / 499)	Lusitania	4%	(24 / 598)
Hispania Cít.	4,5%	(35 / 772)	Hispania Cít.	3,3%	(10 / 301)
Ibériai-fsz.	5,1%	(83 / 1663)	Ibériai-fsz.	4,6%	(48 / 1043)
Aquitania	3,5%	(7 / 200)	Aquitania	4,2%	(6 / 142)
Gallia Narb.	4,9%	(23 / 467)	Gallia Narb.	1,5%	(11 / 733)
Belgica	12%	(20 / 167)	Belgica	0,8%	(2 / 258)
Lugdunensis	9,5%	(23 / 241)	Lugdunensis	0,3%	(1 / 393)
Britannia	4,8%	(17 / 354)	Britannia	3,4%	(2 / 59)
Britannia & Gallia	6,3%	(90 / 1429)	Britannia & Gallia	1,4%	(22 / 1585)
Germania Inf.	5,5%	(15 / 274)	Germania Inf.	1,5%	(1 / 68)
Germania Sup.	4,3%	(25 / 579)	Germania Sup.	0,5%	(1 / 207)
Raetia	5,3%	(7 / 131)	Raetia	0%	(0 / 8)
Noricum	9,1%	(39 / 428)	Noricum	0%	(0 / 17)
Észak	6,1%	(86 / 1412)	Észak	0,7%	(2 / 300)
Transpadana	3,1%	(5 / 161)	Transpadana	1,4%	(5 / 354)
Liguria	2,4%	(2 / 84)	Liguria	3,2%	(4 / 124)
Venetia	3,6%	(12 / 330)	Venetia	1,4%	(8 / 566)
Észak-Itália	3,3%	(19 / 575)	Észak-Itália	1,6%	(17 / 1044)
Aemilia	5%	(7 / 139)	Aemilia	2,7%	(5 / 184)
Etruria	8,1%	(21 / 258)	Etruria	1,6%	(4 / 246)
Umbria	5%	(5 / 100)	Umbria	0%	(0 / 86)

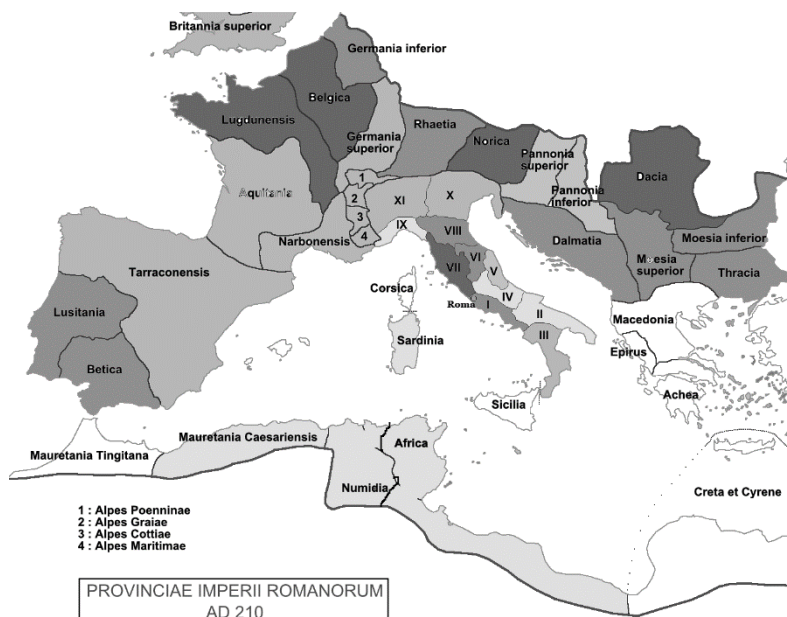
⁸ A diagram a következő alfejezetben található 2. táblázat adatait tartalmazza, az egyes provinciákat nagyobb területi egységekbe sorolva.

Közép-Itália	6,6%	(33 / 497)	Közép-Itália	1,7%	(9 / 516)
Pannonia Sup.	4,6%	(27 / 587)	Pannonia Sup.	4,8%	(2 / 42)
Pannonia Inf.	3,8%	(18 / 477)	Pannonia Inf.	19%	(6 / 32)
Dacia	7,3%	(29 / 396)	Dacia	0%	(0 / 11)
Moesia Inf.	5,4%	(26 / 485)	Moesia Inf.	4,6%	(3 / 65)
Moesia Sup.	5%	(13 / 259)	Moesia Sup.	0%	(0 / 11)
Thracia	6%	(6 / 100)	Thracia	9,5%	(2 / 21)
Dalmatia	5,6%	(45 / 801)	Dalmatia	2,8%	(11 / 394)
Balkán	5,3%	(164 / 3105)	Balkán	4,2%	(24 / 576)
Roma	5,7%	(260 / 4569)	Roma	1,6%	(127 / 8183)
Latium	5,3%	(93 / 1760)	Latium	1,2%	(2 / 173)
Roma & Latium	5,6%	(353 / 6329)	Roma & Latium	1,5%	(129 / 8356)
Samnium	2,9%	(8 / 277)	Samnium	0%	(0 / 58)
Picenum	3,8%	(2 / 53)	Picenum	3%	(1 / 33)
Bruttium	1,1%	(1 / 90)	Bruttium	0%	(0 / 78)
Apulia	3,6%	(9 / 248)	Apulia	0,6%	(1 / 176)
Sardinia	1,6%	(2 / 125)	Sardinia	0,5%	(1 / 189)
D-Itália & Sardinia	2,7%	(14 / 516)	D-Itália & Sardinia	0,6%	(3 / 534)
Africa Proc.	1,8%	(46 / 2618)	Africa Proc.	1,7%	(36 / 2096)
Numidia	1,9%	(28 / 1448)	Numidia	2,2%	(7 / 312)
Mauretania C.	1,3%	(8 / 605)	Mauretania C.	1,2%	(6 / 512)
Afrika	1,8%	(82 / 4671)	Afrika	1,7%	(49 / 2920)

Ha nemcsak a nagyobb régiókra, hanem az egyes provinciák adataira figyelünk (2. táblázat), azt is láthatjuk, hogy a kora császárkorban (2. ábra)⁹ a birodalom nyugati és északi részén (Ibéria, Gallia és az ún. Észak) a syncope viszonylag magas aránya inkább az Atlanti-óceán partján, illetve a birodalom északi határa mentén volt jellemző: Baetica, Lusitania, Belgica, Lugdunensis, Germania Inferior, Raetia és Noricum provinciákban. Úgy tűnik tehát, hogy a jelenség kifejezetten a peremterületek sajátossága volt, míg a Földközi-tengerhez közelebb eső provinciákban (Hispania Citerior, Gallia Narbonensis, Germania Superior) valamivel kevésbé volt elterjedt. Az utóbbiakhoz hasonló helyzetet látunk a négy hagyományosan észak-itáliainak tartott régióból háromban, Transpadanában, Liguriában és Venetia et Histria területén. A közép-itáliai területeken ugyanakkor Aemiliától

⁹ A 2–3. ábrán a különböző háttérszínek a szinkrón dialektális eltéréseket jelzik: azt, hogy az adott területen a syncope aránya jóval alacsonyabb, alacsonyabb, magasabb, vagy jóval magasabb az azonos időszakban tapasztalható átlagnál. Egy-egy provincia színének változása a korai és a késői adatok táblázatában tehát nem jelenti a területen tapasztalható diakrón változások leírását.

Latiumig (Rómát is beleértve) jóval elterjedtebb lehetett a syncope jelensége, hasonlóan a Balkán-félszigeten található provinciákhoz. Viszont Dél-Itália és Afrika területén a syncope elszórt jelenségnek számított az 1–3. században.

2. ábra: A syncope fonológiai hibákhoz viszonyított relatív gyakorisága – kora császárkor

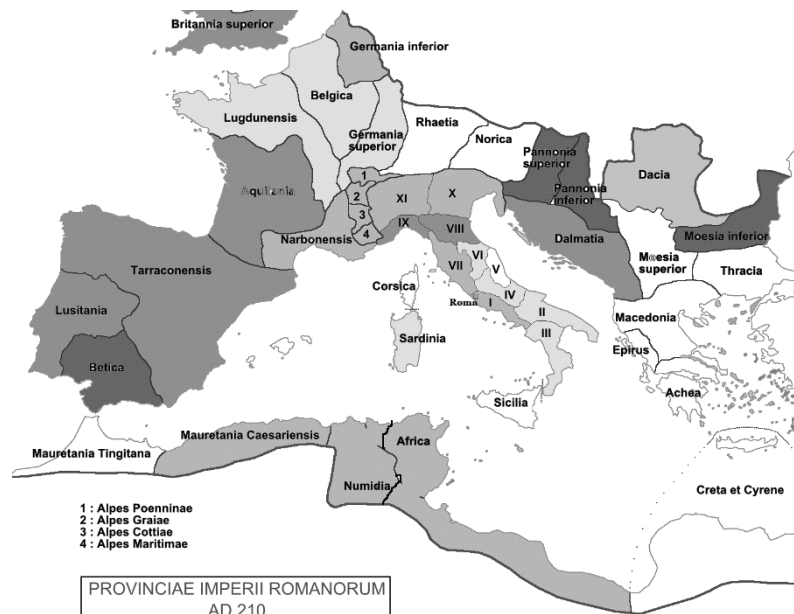
A 4–7. században (3. ábra) a keleti és nyugati periférián, azaz az Ibériai- és a Balkán-félszigeten a syncope aránya továbbra is 4–5% körül mozog: ahogyan a hangtani változások egyre intenzívebbé váltak, szinte lépést tartott velük az általunk vizsgált jelenség is, gyakoriságának növekedéséről azonban nem beszélhetünk ezekben a régiókban sem. Tehát nem állíthatjuk, hogy a korszak egyik legjellemzőbb nyelvi sajátossága lenne a syncopéra való hajlam. Az is egyértelműen kijelenthető, hogy Dél-Itáliában és az északi provinciákban (ez az adatok kis száma miatt tulajdonképpen Germaniát jelenti) a syncope teljesen visszaszorult, aránya 0,5% körüli, ami egy-két adatot jelent. A többi régió értékeléséhez meg kell néznünk az egyes provinciákat.

A galliai terület 1,4%-os összesített arányát az adta ki, hogy az Ibériai-félszigethez közeli Aquitania, valamint Britannia az ottani állapotokhoz nagyon hasonló eredményt mutat, Belgicában és Lugdunensisben viszont Germániához hasonlóan lényegében nem beszélhetünk a syncope jelenlétéről. Gallia Narbonensis

pedig szintén a szomszédos Észak-Itáliával mutat hasonló, másfél százalék körüli arányokat.

Észak- és Közép-Itália között ebben az időszakban jelentős különbségek nem mutathatók ki. A területen belül megfigyelhetők mérsékelt különbségek, Transpadana és Venetia mintha kissé elkülönülne Aemiliától és Liguriától, illetve a szintén egymáshoz hasonló Etruriától, Latiumtól és Rómától. Azonban ilyen adatszámok mellett ezek nem tekinthetők szignifikáns eltéréseknek. Azt mondhatjuk tehát, hogy Gallia Narbonensis, a hagyományosan Észak-Itáliához sorolt négy régió, valamint Közép-Itália nyugati fele (Etruria, Latium, Roma) alkot egy tömböt, ahol a *syncope* jelentősen visszaszorult, de nem tűnt el teljesen. Ezzel szemben Umbria, ahol nem találunk egyetlen előfordulást sem, ebben a tekintetben Dél-Itáliához tartozik. Ha ebbe a csoportba számítjuk, Dél-Itáliában 620 fonológiai adat közül mindössze három *syncope*t látunk, ami a jelenség teljes eltűnését mutatja.

Afrika különös eredményeket mutat a *syncope* gyakoriságát illetően. A kora császárkorban a jelenség itt volt a legritkábban adatolt, ugyanakkor az akkori 1,5%-os arány nem csökkent a keresztény időszakban sem.

3. ábra: A *syncope* fonológiai hibákhoz viszonyított relatív gyakorisága – késő császárkor

2.2.2. Kronológiai részletek

3. táblázat: A syncope gyakorisága a fonológiai hibákhoz viszonyítva – századonként¹⁰

	1. sz.	2. sz.	3. sz.	4. sz.	5. sz.	6. sz.	7. sz.
Ibériai-fsz.	4% (24 / 604)	6,4% (43 / 672)	4,2% (13 / 309)	2,2% (3 / 134)	10,1% (11 / 109)	3,5% (8 / 227)	4,8% (26 / 537)
Gallia Brit.	5,8% (23 / 397)	7,1% (39 / 547)	4,9% (15 / 307)	3,5% (4 / 115)	1% (2 / 192)	1,4% (9 / 647)	1,3% (5 / 386)
Észak	6,9% (29 / 423)	6,1% (35 / 575)	5,3% (17 / 321)	1,8% (1 / 55)	0% (0 / 67)	0% (0 / 61)	1,1% (1 / 89)
É-Itália	1,7% (4 / 231)	6,9% (11 / 160)	0,7% (1 / 150)	1,8% (6 / 340)	1% (4 / 415)	2,9% (5 / 171)	25% (1 / 4)
Közép-Itália	9,3% (15 / 162)	5,8% (10 / 172)	4,4% (5 / 113)	0,8% (2 / 254)	2,8% (2 / 72)	3,2% (4 / 124)	3,2% (1 / 31)
Balkán	4% (15 / 375)	6,5% (75 / 1158)	4,8% (71 / 1492)	4,5% (17 / 382)	2,2% (2 / 92)	1,8% (1 / 55)	0% (0 / 9)
Roma Latium	6,7% (122 / 1809)	5,5% (76 / 1392)	2,8% (36 / 1290)	1,3% (74 / 5558)	2% (26 / 1318)	2,4% (6 / 255)	3,7% (3 / 81)
D-It. Sard.	2,8% (7 / 246)	2,8% (9 / 320)	2,7% (5 / 184)	0% (0 / 159)	1% (2 / 193)	0,9% (1 / 113)	0% (0 / 41)
Afrika	2,4% (5 / 211)	2% (30 / 1476)	1,7% (16 / 942)	1,8% (12 / 658)	1,6% (8 / 487)	1,3% (6 / 468)	0,4% (1 / 432)

A fenti (3.) táblázatban az adatok századokra lebontott, viszont földrajzilag kevésbé részletes ábrázolása látható.¹¹ Ennek segítségével olyan tendenciákat is észlelhetünk, amelyek rejtve maradtak a korábbi, három évszázados periódusokat összehasonlító kutatások során.

Az 1. században a syncope gyakorisága meglepően eltérő volt.¹² Észak- és Dél-Itáliában, valamint az afrikai területeken szórványosnak mondható (3% alatti), az Ibériai- és a Balkán-félszigeten közepesen magas (4%), míg Közép-Itáliában (Rómát és Latiumot is beleértve), valamint Britanniában, Galliában és a jelen tanulmányban északi területeknek nevezett régióban kiemelkedően magas volt (6% vagy magasabb).

A 2. századra ez a sokszínű kép hirtelen sokkal egységesebbé vált. A syncope aránya a nyelvterület nagy részén magas volt, az összes fonológiai háttérű hiba

¹⁰ 0–2%, 2,1–4%, 4,1–6%, 6,1–10%.

¹¹ Ez valamilyen mértékű adatvesztéssel jár együtt (1227 helyett csak 1005 syncope), hiszen a feliratok egy részét a kiadások vagy az online adatbázisok csak igen tág határok között, a korai vagy a késői császárkorra datálják.

¹² Ennek késő köztársaság-kori előzményeit felderíteni érdekes kutatási téma lehetne, ám az LLDB csak a Kr. u. 1. századtól kezdődően keletkezett epigráfiai anyagot gyűjti.

5,5–7 százalékát tette ki. Ettől az általános képtől élesen elkülönül Dél-Itália, Sardinia és Afrika, ahol az arány 2–2,5% körül maradt.

A 3. századtól mindenhol folyamatos csökkenés vette kezdetét, de eltérő ütemben. A *syncope* relatív gyakorisága a legradikálisabban Észak-Itáliában esett vissza (1% alá), de az esés Rómában és Latiumban is szignifikánsnak mondható. A többi területen ugyanez a változás egyelőre mérsékeltebb volt. Afrikában és Dél-Itáliában a korábbiakhoz hasonló arányokat látunk, de ezek alapján már nem különülnek el Észak-Itáliától, illetve Rómától és Latiumtól.

A 4. században a csökkenő tendencia folytatódik, a birodalom egy részén a *syncope* feliratos előfordulásának gyakorisága eléri a (vizsgált időszakon belüli) mélypontot. Galliát és a Balkánt kivéve alatta marad, vagy éppen csak meghaladja a 2%-ot. A Balkánon tapasztalható viszonylagosan magas, 4,5%-os arány a korszak viszonyaihoz képest kiugrónak tűnik, azonban értelmezéséhez elengedhetetlen az adatok provinciákra lebontott elemzése.

A keleti provinciákban (4. táblázat) az 1–3. századra vonatkozóan az eddig leírtakhoz hasonló tendenciákkal találkozhatunk. Az 1. századból való adatok meglehetősen nagy szórást mutatnak, majd a 2. században a *syncope* előfordulási gyakorisága minden provinciában viszonylag magas volt (5% fölött), különösen igaz ez Dalmatiára, illetve a Balkán-félsziget belsejére (Moesia Superiorra és Daciára), ahol 7%-ot meghaladó arányszámokat láthatunk. A 3. században aztán nem egységes mértékű, mégis általános csökkenést figyelhetünk meg, a *syncope* a fonológiai hibák 3–7%-át teszi ki.

A 4. században viszont a terület nem fejlődött egységesen. A *syncope* újra gyakran előforduló jelenségnek tűnik Pannoniában és a Fekete-tenger partvidékén (Moesia Inferiorban és Thráciában), míg Dalmatiában folytatódik az ekkoriban birodalomszerte jellemző csökkenés. Bár a fonológiai adatok alacsony száma (11–52) óvatosságra int a *syncope* perifériákon tapasztalható gyakori előfordulásával kapcsolatban, e minden szempontból részletes vizsgálat alapján talán biztonsággal állíthatjuk, hogy a 4. században Dalmatiában (233 adat) a birodalom középső és nyugati területeihez hasonlóan csökkent a *syncope* előfordulásának relatív gyakorisága. (Az 5. századtól kezdve már a keleti provinciák közül kizárólag Dalmatiából rendelkezünk értékelhető adatmennyiséggel, és az arányszámok a Közép-Itáliaihoz hasonló tendenciákat mutatnak.) Az egész félszigetre vonatkozó 4,5%-os arányszám mögött tehát azt láthatjuk, hogy Dalmatiában a birodalom nagy részéhez hasonlóan csökkent a *syncope* alakok előfordulásának gyakorisága, ugyanakkor a félsziget belsejében, valamint Pannoniában a jelenség különösen gyakorivá vált.

4. táblázat: A syncope relatív gyakorisága Dalmatiában és az északkeleti provinciákban – századonként

	1. sz.	2. sz.	3. sz.	4. sz.
Pannonia Sup.	5% (6 / 121)	4,9% (12 / 245)	3,4% (7 / 204)	5,9% (2 / 34)
Pannonia Inf.	0% (0 / 31)	5,7% (10 / 176)	3,1% (8 / 258)	18,8% (6 / 32)
Dalmatia	3,7% (5 / 136)	8% (11 / 138)	5,7% (28 / 492)	1,7% (4 / 233)
Moesia Sup.	0% (0 / 35)	8,9% (10 / 112)	3% (3 / 100)	
Dacia		7,7% (17 / 221)	7% (12 / 172)	0% (0 / 11)
Moesia Inf.	6,7% 2 / 30	5,7% (13 / 227)	4,9% (11 / 227)	5,8% (3 / 52)
Thracia	10,5% (2 / 19)	5,1% (2 / 39)	4,8% (2 / 42)	16,7% (2 / 12)

Az 5. századra a syncope aránya az eddig viszonylag mérsékeltebb visszaszorulást mutató Galliában is 1%-ra csökkent, az északi provinciákban pedig (ami ebben az időszakban már csak Germaniát jelenti) teljesen eltűnt. A legtöbb területen maradnak az előző századhoz hasonló alacsony arányok, bár mintha Róma nagyon mérsékelt emelkedésbe kezdene (1,3%-ról 2%-ra). Ugyanez a közép-itáliai területeken már egyértelműbb, ott a mélypont után (0,8%) az arányszám átlépte a 2%-ot.

Az emelkedés az Ibériai-félszigeten zavarba ejtően kiugró (10%), ám ennek magyarázata a 4. századi keleti helyzethez hasonlóan nem a területen végbemenő általános nyelvi változás. A provinciák szerinti bontásból kiderül, hogy Hispania Citerior és Lusitania provinciákban egyáltalán nem találunk syncopált alakokat az adott időszakból (Hisp. Cit. 0 sync. / 51 fonológiai adat, Lusit. 0 sync. / 40 fonológiai adat), tehát mind a 11 syncopé Baeticából származik, ahonnan az 5. századra vonatkozóan összesen 18 fonológiai adattal rendelkezünk.

A Baetica provinciára vetített 61%-os arányszám irreálisan magas, így nem meglepő, hogy a kvalitatív elemzés kimutatta: nem értékelhetjük a területre jellemző nyelvi fejlődés indikátoraként. A 11 adat ugyanis mindössze két feliratról¹³ származik, és kivétel nélkül a *dom(i)nus* szóra vonatkozik. Az adatok eloszlása tehát messze nem reprezentatív, hiszen a 11-ből 10 adat egyetlen beszélő nyelvi karakteréről tanúskodik, és még az ő esetében is csak a *dominus* szó syncopált változatának lexikalizálódásáról árulkodik.

¹³ CIL II. 5. 715. (10 adat) és CIL II. 5. 1272. (1 adat).

A 6. és 7. századi adatok az egyre csökkenő adatszámok mellett is megerősítenek bennünket abban, hogy Közép-Itáliában az 5. században tapasztalt minimális emelkedések valós nyelvi jelenségeket tükröznek. A *syncope* aránya a 6–7. században Rómában, illetve Közép-Itáliában nem nő meg ugrásszerűen, de folyamatosan lassú emelkedést mutat, ami azt jelzi, hogy a jelenség nem tűnt el teljesen a korszak nyelvéből. Sokkal látványosabb tendenciákat figyelhetünk meg az Ibériai-félszigeten, viszonylag magas adatszámok mellett. A *syncope* fonológiai hibákhoz viszonyított gyakorisága a 6. században 3,5%, a 7. században már 4,8%.

Ezek az arányszámok arra utalnak, hogy a Földközi-tenger nyugati medencéjében a *syncope* újra a nyelvi változásokat alakító tényező lehetett. Ezt a feltételezést erősíti a galliai provinciák eltérő fejlődése. Az Ibériával határos Aquitániában és Narbonensisben a *syncope* aránya mérsékelt (2,9%, össz. 5 / 174 adat), a közép-itáliaihoz hasonló. Ám Gallia északibb részén (Belgica, Lugdunensis) a 205 fonológiai adat között egyetlen *syncope*t sem találunk. Ugyanígy a *syncope*ra vonatkozó adatok teljes vagy majdnem teljes hiányát látjuk Germaniában, Dél-Itáliában és Afrikában is.

Az imént leírtakról, azaz a *syncope* relatív gyakoriságának alakulására vonatkozó, dialektológiaiilag leegyszerűsítő, viszont kronológiaiilag részletes elemzésről vizuálisan is képet kaphatunk az alábbi, kis térképekből álló folyamatábra segítségével.¹⁴

1. század

¹⁴ A térképeken az adatok a több provinciát felölelő régiók szerinti bontásban ábrázolódnak, kivéve azokat az eseteket, ahol a provinciák szerinti bontás indokolt a nyelvi folyamatok megértése érdekében: a 4. századra vonatkozóan a Balkánon, az 5. századra vonatkozóan Ibériában, illetve a 7. századra vonatkozóan a gall területeken. Az aránylatok jelentéséről lásd a 3. táblázathoz írt 20. lábjegyzetet.

2. század

3. század

4. század

5. század

6. század

7. század

4. ábra: A *syncope* relatív gyakoriságának alakulása századonként

3. Grammatikusi források

3.1. *Appendix Probi*

A syncope feliratos adatoltságának folyamatos csökkenése a 3–5. században éles ellentétben áll a ténnyel, hogy a bevezetőben említett, a legelfogadottabb álláspont szerint a Kr. u. 4. században készült *Appendix Probi* sokat idézett hibajegyzékében jelentős számú vulgárisnak titulált alak tartalmaz syncopét.

Ugyanakkor az *Appendix Probi* keletkezési körülményei rendkívül vitatottak. Ami a helyszínt illeti, az észak-italiai Bobbio és Róma is szerepel a feltételezések között, de az is felmerült, hogy a szerkesztő afrikai származású volt. A keletkezés idejét tekintve a 4. századi datálás a leginkább elfogadott álláspont, de egyes kutatók ennél korábbi (3. századi), mások jóval későbbi (7. századi) keletkezést tartanak valószínűnek.¹⁵ A datálást érintő különbségek abból fakadnak, hogy a fennmaradt szójegyzék másolat (Barnett 2007: 702), így annak datálása csak a lehetséges legkésőbbi időpontot rögzíti. Ráadásul a szójegyzék összeállításának időpontja sem feltétlenül egyezik meg az egyes tételekre vonatkozó keletkezéssel, hiszen nem tudhatjuk, hogy a másolás(ok) következtében mennyit változott (például bővült-e) a lista tartalma (Powell 2007: 694).

A kérdéses 227 szóból álló (a szójegyzékek között a harmadik) lista nyelvtörténeti relevanciájának megítélését tovább nehezíti, hogy az sem egyértelmű, mi volt összeállításának célja, illetve hogy honnan származnak a szerző által stigmatizált szóvariánsok. Abból az okból kifolyólag, hogy a hibás alakok nagy része sokkal inkább tekinthető beszélt nyelvi formának, mint ortográfiai lapszus eredményének, sokan úgy gondolták, hogy a szerző a korabeli, saját környezetében tapasztalt nyelvi jelenségeket kritizálta, forrásbázisát tehát saját megfigyelései jelentik.¹⁶ Jonathan Powell szerint ez a megközelítés az oka annak, hogy a kiadók gyakran konjektúrákat alkalmaztak, és nyelvi vulgarizmusokat feltételeztek olyan alakokban is, amelyekben az nem volt jelen. Hiszen ha a lista vulgáris és normatív alakokat állít szembe egymással, egy adott szópár létét az első alakban jelen lévő, császárkori latin nyelvre jellemző vulgarizmus indokolja (Powell 2007: 690–91). Más kutatók viszont amellet érvelnek, hogy a lista írott szövegek korrektúrájának eredménye. Ismét mások az előbbi két lehetőség egyidejű megvalósulását tartják valószínűnek: eszerint a szerkesztő a konkrét szövegek javításából származó tételeket kiegészíthette olyan vulgárisnak titulált alakokkal, amelyeket saját környezetének nyelvhasználatában figyelt meg.¹⁷

¹⁵ Az *Appendix Probi* kutatástörténetéről lásd pl. Barnett (2007), Quirk (2006: 13–21).

¹⁶ Ezt az álláspontot képviseli pl. Ronald J. Quirk (2006: 296–97).

¹⁷ A kérdés kutatástörténetéről lásd Barnett (2007: 705–12).

A szószedetben több olyan jellegzetességet is megfigyelhetünk, ami írott szövegek korrekciójára utal. A listában találhatók egyértelműen másolásból eredő hibák korrekciói (218. *numquit* non *mimquit*), valamint adott szövegkontextusban rossz szóválasztások javításai (pl. 74. *orbis* non *urbs*). Ezen túl feltűnő, hogy a listában bizonyos szócsoporthoz szemantikailag összekapcsolódnak, egyes szavak függő esetekben jelennek meg, illetve néhány szó pár kétszer szerepel. Ezek a sajátosságok arra utalnak, hogy a lista legalább részben írott szövegek korrektúrája (Powell 2007: 691–95).

Hogy az írott források mellett előfordulnak-e a listában olyan szavak is, amelyek az összeállítás korában jellegzetes nyelvi folyamatokról árulkodnak, számunkra nem releváns, ugyanis ezeket az alakokat nem tudjuk biztonsággal azonosítani. Ha a források között szerepelnek írott szövegek, bármelyik tipikus vulgarizmust tartalmazó szóalakról feltételezhetjük, hogy ezekből a szövegekből került a lista. Ez pedig azt jelenti, hogy azok a nyelvi folyamatok, amelyekről az *Appendix Probi* tanúságot tesz, a jegyzék összeállításánál jóval korábbiak is lehetnek, hiszen a jegyzék (általunk jórészt ismeretlen) forrásszövegeinek nyelvéről árulkodnak. Ez különösen fontos tényező a syncopét tartalmazó alakok esetében, hiszen a felírt anyag elemzése azt mutatta, hogy a jelenség a Kr.u. 1–2. században, azaz a szójegyzék összeállításánál korábbi időszakban volt a leginkább elterjedt.

A felírt források esetében a viszonylag nagy adatszám miatt egyelőre nem végeztem részletesebb kvalitatív elemzést, az *Appendix Probi*-ban talált 22 alakkal kapcsolatban viszont fontosnak tartok kiemelni néhány jellegzetességet. Rendkívül feltűnő ugyanis, hogy a 23 szóból 20-ban a *-culus* / *-tulus* / *-bulus* végződésben (illetve ezek ragozott alakjaiban) található *u* esik ki, és ez a változás *-clus* / *-blus* végzódéseket eredményez.

Ezen szavak egyik részében (összesen hét szóban)¹⁸ látszólagos syncopéről lehet szó, ugyanis az említett magánhangzó a korábbi **-thlom*, **-dhlom* képzőbe illesztett epentetikus hang, és valószínűsíthető, hogy az eredeti (epenthesis nélküli) formák megmaradtak a beszélt nyelvben (Väänänen 2006: 42). A többi 13 szóban¹⁹ pedig a *-(c)ulus* 3 kicsinyítő képző található meg *-clus* 3 alakban. Ezek

¹⁸ 3. *speculum* non *speclum* (vö. Vaan 2008: 579), 10. *angulus* non *anglus* (vö. Vaan 2008: 42. A középső magánhangzó léte bizonytalan.), 111. *oculus* non *oclus* (vö. Vaan 2008: 425. A középső magánhangzó léte bizonytalan.), 130. *tabula* non *tabla* (vö. Vaan 2008: 604), 142. *stabulum* non *stablum* (Vaan 2008: 589–90), 200. *tribulum* non *triblum*, 215. *vapulo* non *baplo*.

¹⁹ 4. *masculus* non *masclus*, 5. *vetulus* non *vichus*, 6. *vitulus* non *vichus*, 7. *vernaculus* non *vernachus*, 8. *articulus* non *artichus*, 9. *baculus* non *vaculus*, 11. *iugulus* non *iuglus*, 35. *iuvencus* non *iunenclus*, 83. *auris* non *oricla*, 133. *fax* non *facla*, 167. *capitulum* non *capiclum*, 171. *neptis* non *nepticla*, 172. *anus* non *anucla*.

egy részében már maga a képző jelenléte sem normatív, más esetekben csak az abban szereplő syncope jelenti a hibát.

Mindössze három eltérő hangkörnyezetben előforduló példát látunk (53. *calida non calda*, 54. *frigida non friGda / fricida*, 201. *viridis non viridis*). Ezek közül a *calda* 3 alak – amellyel kapcsolatban maga a jegyzék összeállítója is megemlítette egy széljegyzetben, hogy mindkét alakot általánosan használják (Powell 2007: 696) – már Catónál is rendszeresen előfordult, és tudjuk, hogy Augustus korában is jelen volt még a művelt emberek kollokvialis nyelvében is.²⁰ A *frigida* szóval kapcsolatban pedig olvasati nehézségek merültek fel, maga a syncope jelenléte sem biztos.

Láthatjuk, hogy az *Appendix Probi* nem általánosságban hoz példákat a syncope jelenlétére, hanem kifejezetten a zárhangok és az *l* hang között álló hangsúlytalan *u* gyengülését dokumentálja, anélkül, hogy informálna bennünket ennek a változásnak a kronológiájáról.

3.2. A syncope a császárkori latin grammatikusok műveiben

A syncopét tartalmazó alakok az *Appendix Probi*-ban viszonylag elszórtan jelennek meg, de közvetlenül a szószedet elején található egy kilenc szóból álló csoport (3–11.), amelyek mindegyikében syncope található. Ebben a kilenc szóban más hiba csak néhány esetben fedezhető fel, gyaníthatjuk tehát, hogy a csoport összeállításának célja kifejezetten az általunk vizsgált jelenség megfigyelése, stigmatizálása volt. Hogy ezeket a szavakat az *Appendix Probi* összeállítója szedte össze, vagy egy korábban összeállított, általunk ismeretlen listát emelt át a saját szójegyzékébe, nem tudhatjuk.

Barnett a fenti kilenc szóból álló csoport mellett még két grammatikai szempontok alapján rendezett szócsoporthoz azonosított: a III. declinációs *-es*-re végződő főneveket *-is* nominativusszal (22 szó), illetve a hibásan írt adverbiumok és kötőszók (11 szó) csoportját. Barnett a három grammatikai szempontok szerint összeszedett csoportból az utóbbi kettő esetében grammatikai források használatát feltételezte, mivel hasonló gyűjtések megtalálhatóak például Charisiusnál. A syncopéval kapcsolatban viszont megjegyezte, hogy nem talált hasonló szólistákat a császárkori grammatikai munkákban (Barnett 2007: 710–12).

Ez a megjegyzés arra indított, hogy én magam is megnézzem, mit lehet tudni a syncope császárkori alakulásáról a 3–5. századi grammatikusok alapján. Maga

²⁰ *Sed Augustus quoque in epistulis ad C. Caesarem scriptis emendat quod is calidum dicere quam caldum malit, non quia id non sit Latinum, sed quia sit odiosum (...)* 'De Augustus is Caius Caesarhoz írt leveleiben helyteleníti, hogy *calidum*-ot mond *caldum* helyett, nem mintha az nem volna latin szó, hanem mert fontoskodó (...)' (Quint. Inst. Or. 1.6.19., ford. Krupp József).

a kifejezés megjelenik szinte az összes jelentősebb császárkori szerzőnél, de kivétel nélkül a metaplasmosok, azaz a költői licenciák leírásánál, irodalmi példákkal illusztrálva (ld. 5. táblázat). Ez különösen fontos Consentius esetében, aki kínosan ügyelt rá, hogy elválassza a költői példákat a kortárs nyelvből vett jelenségektől.²¹

5. táblázat: Grammatikusi példák a syncope szemléltetésére

Sac. GL. VI. 448. 1–3 Cons. GLK V. 388. 13–19	<i>nantes pro natantes</i>	Catull. 64. 275 Verg. Aen. I. 118
Sac. GL VI. 452. 7–8	<i>oraculum pro oraculum</i>	Catull. 7. 5 Catull. 64. 326 Verg. Aen. III. 143
Sac. GL VI. 452. 7–8 Serv. In Verg. Aen. libr. Pomp. GLK V. 297. 10–11	<i>vixet pro vixisset</i>	Verg. Aen. XI. 118
Diom. GL I. 442. 27–30 Char. GLK. I. 278. 18–20 Pomp. GLK V. 297. 10–11	<i>exstinxti pro exstinxisti</i>	Verg. Aen. IV. 682
Don. GLK IV 396. 10–11 Cons. GLK V. 388. 13–19	<i>audacter pro audaciter</i>	Ov. Her. XXI. 195

²¹ *Nunc iam quibus modis barbarismus fiat, tempestivius proferemus. In quo equidem non imitabor eos scriptores, qui exempla huius modi vitiorum de auctoritate lectionum dare voluerunt, quo factum est ut eorum vitiorum confusione paene iam nemo intellegat, quid barbarismus sit, quid metaplasmus. (...) Nos exempla huius modi dabimus, quae in usu cotidie loquentium animadvertere possumus, si paulo ea curiosius audiamus.* 'Most már itt az idő, hogy előadjuk, hogyan jön létre barbarismus. Ebben viszont nem fogom utánozni azokat az írókat, akik az ilyen típusú hibák példáit irodalmi olvasmányaik tekintélyére hivatkozva akarják megadni, ami által a hibák között olyan zavar támad, hogy szinte már senki sem érti, mi barbarismus, mi metaplasmus. (...) Mi erre a jelenségre olyan példákat hozunk, amelyekre a mindennapi beszédben fölfigyelhetünk, ha kissé figyelmesebben hallgatjuk' (GLK V. 391. 25–33). Vö. Vainio (2000: 39–40).

Don. GLK IV 396. 10–11 Cons. GLK V. 388. 13–19	<i>commorat pro commove- rat</i>	Ter. Phorm. 101
Serv. In Verg. Aen. libr. Cons. GLK V. 388. 13–19	<i>repostum pro repositum</i>	Verg. Aen. I. 26
Serv. In Verg. Aen. libr.	<i>conpostus pro compo- situs</i>	Verg. Aen. I. 249
Serv. In Verg. Aen. libr.	<i>extinxem pro extinxis- sem</i>	Verg. Aen. IV. 606
Cons. GLK V. 388. 13–19	<i>nomeclator pro nomen- clator</i>	„ut cum dici- mus”
Cons. GLK V. 388. 13–19	<i>Mnestheus pro Menest- heus</i>	20x apud Verg.
Cons. GLK V. 397. 10–13	<i>satias pro satietas</i>	pl. Ter. Eun. 973

Ráadásul a syncope fogalmát a grammatikusok a mai terminológiánál tágabb értelemben használták: minden olyan alakot ezzel a terminussal jelöltek, ahol a normatív változathoz képest a szó közepén hiány keletkezik. Például: „Syncope est, cum de medio verbo littera tollitur, ut *oraculum*, vel syllaba, ut *vixet*.” ’Syncope az, amikor a szó közepéből elvételik egy betű, például *oraculum*, vagy egy szótag, például *vixet*.’ (Sacerdos, GLK VI. 452. 7–8)

A klasszikus költőktől vett példák között²² a mai fogalmak szerinti syncope mellett gyakoriak a kontrahált praesens perfectumi alakok. Ezen felül Consentiusnál előfordul olyan (valószínűleg beszélt nyelvből vett) példa is, ahol az összetett szó első tagjának végéről lekopott a nazális (*nomeclator*).

A metaplaszusok leírásán túl minden szerzőnél megnéztem a barbarismusok, azaz a hangtani és morfológiai hibák között az egyik csoport, a *detractio litterae* (‘betű elvétele’) magyarázatául szolgáló példákat is, akad-e esetleg közöttük olyan, amely mögött a syncope jelensége áll. Egyetlen olyan esetet találtam, amelynél felmerülhet ez a magyarázat, de – ahogyan azt maga Consentius is megjegyzi – a hiba az idézett alak esetében valójában morfológiai jellegű: a *socer -eri m* és a *socrus -us* főnevek összezsúszásáról van szó: „Per detractioem fiunt barbarismi sic: litterae, ut si quis (...) *socerum* volens dicere dicat *socrum meum*. In quo erit et soloecismus, quia contra regulam est eiusdem nominis.” ’Elvétel által így keletkeznek barbarismusok: a betű [ti. elvétele] révén, mintha valaki *socerumot*

²² Ld. 5. táblázat.

akarván mondani *socrum meum*ot mondana. Amiben soloecismus is van, mert a kérdéses névszó ragozásával ellenkezik’ (Consentius, GLK V. 292. 7–10).

A grammatikusi források tehát összecsengenek a felírt anyag elemzése alapján kialakított feltételezéssel, miszerint a Kr. u. 3–5. században a syncope nem volt nyelvformáló jelenség. Nem csak hosszas szólistákat nem találtunk, amelyek esetleg az *Appendix Probi* szerzőjének forrásául szolgálhattak volna: a császárkori grammatikusok egyáltalán, semmilyen formában nem utalnak arra, hogy a kérdéses nyelvi folyamatot érzékelnék a korabeli latin nyelvben.

Ez természetesen nem zárja ki a lehetőségét annak, hogy az *Appendix Probi* készítője valamikor a 3. és a 7. század között a saját környezetében figyelte meg a megörökített összevont alakokat, mindazonáltal az a tény, hogy a korszak nyelvészeinél a jelenség egyáltalán nem kap figyelmet, azt a feltételezést erősíti, hogy a syncopét tartalmazó szavak korábbi írott forrásokból kerülhettek a hibalistába.

4. Konklúzió

A felírt anyag alapján, a syncope egyéb fonológiai hibákhoz viszonyított gyakoriságának alakulását megfigyelve releváns, eddig fel nem tárt jellegzetességeket ismerhettünk meg a jelenség gyakoriságának késő ókori alakulását illetően. A klasszikus irodalomban is megtalálható párhuzamosságok (bizonyos szavak syncopált és teljes formájának egymás mellett élése) ismeretében nem meglepő eredmény, hogy a vizsgált korszakon belül (Kr. u. 1–7. század) a felírt anyag alapján a syncope virágkora a legkorábbi időszak, az 1–2. század volt. Ebben a két évszázadban a syncope relatív gyakorisága 4–7% körül volt a latin nyelvterület nagy részén, azaz nagyjából minden 15–25 hangtani hiba között találunk egy syncopált alakban írt szót.

Dialektológiai szempontból nagyon fontos eredmény, hogy Dél-Itáliában, illetve Afrikában a syncope a vizsgált korszakban végig alacsony volt, relatív gyakorisága soha nem haladta meg a 3%-ot, ami az 1–3. században élesen megkülönbözteti ezt a régiót a birodalom minden más területétől.

A 3. században az általánosan magas arányszám csökkenésnek indult, és a 4–5. században elérte a mélypontot. Ekkor a syncope aránya szinte minden régióban 3% alatt maradt, általában 1–2% körül mozgott (azaz 50–100 hangtani hiba között akadhatunk egy syncopéra), sőt, egyes helyeken nullára csökkent. Ennek az egyértelmű visszaesésnek az interpretációjával azonban óvatossá kell lennünk. Nyilvánvalóan nincs szó nyelvi rekonstrukcióról, az eredmények nem jelzik a korábbi folyamatok megfordulását, az eddigre lexikalizálódott syncopált alakok visszaállítását.

A 3., és még inkább a 4–5. században megindultak, és egyre intenzívebbé váltak a késő ókori latin nyelvre jellemző hangtani változások, és ezek nyomaival

egyre többször találkozhatunk a feliratos anyagban is (pl. *B~V*, *E~I* és *O~U* keverések stb.). A syncope gyakoriságának visszaszorulása tehát azt jelenti, hogy a vizsgált időszakban ezekhez képest nem volt élő, nyelvi változásokat alakító tényező. Az úgynevezett vulgáris latin időszaknak tehát nem jellegzetessége a syncopéra való hajlam. Ezt a következtetést erősíti meg az a tény is, hogy a korokban alkotó grammatikusok munkáiban sehol sem találunk a syncopével kapcsolatban a korabeli beszélt nyelvre történő utalást, a fogalmat alapvetően költői eszközként tartják számon.

Az előbb leírtak fényében viszont szignifikánsnak tekinthető a syncope gyakoriságának növekedése a 6–7. századi Itáliában, és még inkább az Ibériai-félszigeten. Ezeken a helyeken a gyakoriságának aránya 3–5%-ra nő az utolsó vizsgált évszázadokban, tehát 20–30 hangtani hibára jut egy-egy eset. Az emelkedés jelzi, hogy ezeken a területeken a syncope ismét gyakran előforduló jelenséggé vált, intenzitása az egyéb hangtani változásokéhoz képest növekedett. Ugyanakkor ez a folyamat (a 2. századi tendenciákkal ellentétben) már nem a viszonylag egységesen fejlődő latin nyelvtörténethez tartozik, hiszen például az ekkori Frank Birodalom területének nagy részén (az egykori gall és germán provinciákban) egyáltalán nem látunk növekedést, itt továbbra is 75–90 hangtani hiba kell ahhoz, hogy egy syncopált alakra bukkanjunk.

Végezetül szeretném megjegyezni, hogy külön kutatást érdemelne a fenti eredmények és a korai újlatin dialektusokban megjelenő tendenciák viszonyának meghatározása. A syncope gyakoriságának az Ibériai-félszigeten látható intenzívebb, illetve az Itáliában tapasztalható mérsékeltebb növekedésével összecseng, hogy a nyugati újlatin dialektusokra erősebben jellemző a syncope mint a keletiekre, Itália pedig e tekintetben a két dialektológiai csoport között áll (Kiss 1971: 101; Loporcaro 2011: 59).

Zavarba ejtő viszont, hogy a korai újlatin nyelvek közül a syncope leginkább az ófranciát jellemzi. A *Strassbourgi eskü* (842) szövege alapján arra következtethetünk, hogy azon a területen, ahol a feliratok alapján a 7. században a jelenség szinte teljes visszaszorulását feltételezhetjük, a 9. század közepére a syncope már nemcsak bizonyos szavakra korlátozódott, hanem – ami a latin nyelv történetében sohasem fordult elő – produktív nyelvi folyamattá vált: lényegében minden hangsúlytalan penultima szótagot érintett, aminek következtében az ófranciában megszűnt az antepenultima hangsúly (pl. lat. *ténerum* > ófr. *téndre*; Loporcaro 2011: 64). Ezzel ellentétben a kasztíliai területeken, ahol a 7. században a syncope viszonylag gyakori jelenségnek tűnik, egyéb, csak a 10. században bekövetkező hangtani változások (pl. az intervokális mássalhangzó-gyöngülés) megelőzték a syncope intenzívebbé válását (pl. lat. *domínicus* > *domínigo* > *domíngo* vs. fr. *dimanche*). Az ellentmondásosnak tűnő helyzet indokoltá teszi a syncope gyakoriságának jövőbeni vizsgálatát a korai (8–9. századi) okleveles forrásokban.

Irodalom

- Adamik Béla (2009), A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig. Argumentum, Budapest.
- Adamik Béla (2012), A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. *Antik Tanulmányok* 56: 91–105.
- Adamik Béla (2015), A szinkópa gyakorisága a kései latin nyelvben a feliratok tanúbizonysága alapján. In: Bárány István – Bolonyai Gábor – Ferenczi Attila – Vér Ádám (szerk.), *Studia Classica: Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 303–316.
- Adamik, Béla (2020), The transformation of the vowel system in African Latin with a focus on vowel mergers as evidenced in inscriptions and the problem of the dialectal positioning of Roman Africa. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 56: 9–25.
- Adamik, Béla (2023), The transformation of the vowel system in Gallic Latin as evidenced in inscriptions and the problem of dialectal positioning of Roman Gaul. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 62: 321–341. <https://doi.org/10.1556/068.2023.00059>
- Barnett, Francis J. (2007), The sources of the »Appendix Probi«: A new approach. *The Classical Quarterly* 57: 701–736. <https://doi.org/doi:10.1017/S000983880700064>
- Barwick, Karl (1919), Die sogenannte Appendix Probi. *Hermes* 54: 409–422.
- Clackson, James – Horrocks, Geoffrey C. (2007), *The Blackwell history of the Latin language*. Blackwell, Oxford.
- Herman, József (1990), L'évolution du latin dans les provinces de l'Empire. Problèmes et perspectives. In: Herman, József (ed.), *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique, réunies par Sándor Kiss*. Niemeyer, Tübingen. 55–61.
- Kiss, Sándor (1971), *Les transformations de la structure syllabique en latin tardif*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Loporcaro, Michele (2011), Syllable, segment and prosody. In: Maiden, Martin – Smith, John C. – Ledgeway, Adam (eds), *The Cambridge history of the Romance languages* 1. Structures. Cambridge University Press, Cambridge. 50–108.
- Papini, Alessandro (2022), *Ipsa Latinitas et Regionibus Cotidie Mutetur et Tempore: Some methodological considerations on the use of Herman's quantitative method*. *Listy Filologicke* 145: 343–378.
- Powell, Jonathan (2007), A new text of the Appendix Probi. *The Classical Quarterly* 57: 687–700. <https://doi.org/10.1017/S0009838807000638>
- Quirk, Ronald J. (2006), *The Appendix Probi: A scholar's guide to text and context*. Juan de La Cuesta, Newark (Del.).
- Tamás Lajos (1969), *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vaan, Michiel de (2008), *Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages*. Brill, Leiden.
- Väänänen, Veikko (2006), *Introduction au latin vulgaire*. 3. kiad. Klincksieck, Paris.
- Vainio, Raija (2000), Use and function of grammatical examples in Roman grammarians. *Mnemosyne* 53: 30–48.